

Dr. Fodor László

Implicit indoktrinációs helyzetek az oktatásban

A nevelésfilozófiában az indoktrináció fogalma mindenekelőtt az etikailag helytelen pedagógiai szándékú hatásgyakorlásra és koercitív befolyásolásra, illetve a gyermeki tudat kényszeres strukturálására vonatkozik. Köztudott, hogy ennek a gyakorlatnak a mögöttes célja egyes fogalmak, ismeretek, attitűdök, nézetek, meggyőződések vagy felfogások manipulatív módon történő átadása, átörökítése a tanulóknak. Ez a napjainkban elfogadhatatlannak mutakozó (egyfajta alattomos nyomásgyakorlásban testet öltő) nevelési gyakorlat mellőzi a tanulók szükségleteit, kizárja egyetértésüket, nem számol azok jogaival, sem pedig a személyiség szabad és ép fejlődésével. Úgy próbál valamilyen ismeretek, hitek, értékek vagy felfogások iránt elkötelezettségeket alakítani, hogy elnyomja a tanulók kritikai gondolkodását és szabad akaratát, figyelmen kívül hagyja azok alapvető érdekeit, és alapvetően visszaél szabadságjogaikkal. A pedagógiai folyamat szervezője azt akarja elfogadtatni és elhitetni a növendékekkel, hogy az őáltala közvetített ismeretek és nézetek, a terjesztett eszmék, tételek, doktrínák, előírások vagy szokásrendek vonatkozásában nincs semmilyen más működőképes alternatíva, még abban az esetben sem, amikor azok racionálisan nem bizonyítottak. Ezek alapján könnyű belátni, hogy az indoktrináció egyik legkárosabb következménye éppen abban áll, hogy gátolja az intellektuális funkciók kibontakozását, mindenekelőtt a logikus önálló gondolkodás megfelelő alakulását. A legtöbb szakember egyetért abban, hogy az indoktrináció, mint fondorlatos hatásgyakorlás (úgynevezett beoltás vagy sulykolás) nemcsak hamis tudatot fejleszt ki a növendékekben (hisz szilárd meggyőződéseket és elkötelezettségeket formál olyan eszmék, felfogások vagy értékek vonatkozásában, amelyek igazságértéke nem egyértelmű, illetve amelyek utópisztikusak), hanem akadályozza az értelmi fejlődést, a kritikai szemléletmód alakulását, az egész lelki élet normális menetét, természetesen a személyiség egészséges kibontakozását is (Snook 1972; Reboul 1977; Cucos 2002).

Ismeretes, hogy az indoktrináció lehet explicit és implicit jellegű (függetlenül attól, hogy az politikai, ideológiai, kulturális vagy axiológiai indíttatású, netán más síkon nyilvánul-e meg). Az explicit indoktrináció rendszerint egyes személyek vagy társadalmi csoportok (akár deklarált, akár ki nem mondott) szándékához kapcsolódik, s egy bizonyos kulturális tapasztalatot, egy meghatározott hagyományállományt, értékrendet vagy világnézeti felfogást, s

azokkal szembeni elmélyült identifikációt, egy adott társadalmi rendszer iránti elkötelezettséget akar mindenáron a tanulóknak hagyományként hagyni, s ezáltal nyilván hosszabb távon fenntartani. A neveléstörténeti visszatekintés azt mutatja, hogy a közoktatási rendszerek nagy többsége jelentős mértékben ideologizáló jellegű volt, s általában szándékosan, illetve célirányosan ideologizáltak, éppen a mindenkori befolyásos politikai és gazdasági elitek iránt megmutatkozó obediens (szolgalelkű) orientációjukból fakadóan (s éppen ezért mindenekelőtt obedienciát akartak alakítani a növendékekben is). Érdekes példaként említhetjük meg ebben a vonatkozásban azt, hogy a kommunista, totalitárius és elitista államok által fenntartott (és nyilván közvetlenül ellenőrzött) oktatás milyen fokozott mértékben preferálta az ideologizációt (a mai értelemben vett álnoki indoktrinációs meggyőzést), illetve milyen természetesen fetiszizált és misztifikált, mennyire agresszív módon és szemrebbenés nélkül alkalmazta a közvetlen és a legtöbbször könnyen azonosítható propagandisztikus hazugságokat, semmitől sem riadva vissza akkor, amikor a konvenió ideológiák, az egyetlen elfogadhatónak kikiáltott koncepciók, értékrendek és attitűdrendszerek terjesztéséről volt szó. Az explicit indoktrináció kérdése fokozottabban (s gyakran programszerűen) mindig ott vetődött fel, ahol különböző kultúrák, más-más nyelvek, etnikumok és vallások, eltérő világnézetek és értékrendek léteztek egymás mellett.

Bár a modern közoktatás (mint népoktatás) a mindenkori kormányzat érdekeit (pláne az uniformizációs, ideologizációs és homogenizációs törekvéseit, a világnézetek és felfogások egyöntetűségének megteremtésére irányuló céljait) bizonyos mértékben és valamilyen szinten minden társadalomban majdnem mindig képviseli (terjesztve a hivatalosan elfogadott és nyilván a legjobbnak deklarált értékeket és ideológiákat), természetesennek tűnik, hogy a demokratikus berendezettségű társadalmak esetében a szó szoros értelmében vett explicit indoktrináció kérdése fel sem vetődhet, az szinte elképzelhetetlen, hiszen teljes mértékben ellentmond a demokratizmus alapvető elveinek. Azonban az implicit módon lezajló indoktrináció – az oktatás bizonyos intézményes feltételeibe, strukturális körülményeibe vagy funkcionális sajátosságaiba gyökerezve – a legdemokratikusabb társadalmak oktatásában is fel-felbukkanhat. Ezek szerint általánosan is azt állapíthatjuk meg, hogy noha az indoktrináció, mint egyfajta torz nevelési gyakorlat egyszersmind elfogadhatatlan, a tanári hivatással minden bizonnyal összeegyeztethetetlen, olykor mégis szinte elkerülhetetlen.

Az implicit indoktrináció a tanítás és tanulás legfinomabb belső mechanizmusában rejlik, s az alkalmazott tartalmak, elvek, módszerek vagy szervezési formák egyes nehezen észlelhető sajátosságaihoz, a rejtett tanterv

realitásához és a pedagógus tulajdonságaihoz kötődik. Így tehát lezajlását a legtöbbször a pedagógusok nem is tudatosítják. Nyilván az esetek túlnyomó többségében sem a növendékek, sem a szülők, sem pedig az iskolát működtető közösségek nem ismerik fel. A nem nyílt szándékú indoktrináció hatása azonban úgyszintén káros következményekkel járhat, ami a növendékek ép személyiségfejlődését illeti.

Jelen vizsgálódásaink éppen az implicit módon lezajló indoktrinálásra irányulnak. Azt a kérdést vetettük fel, hogy hogyan lehet felismerni az implicit módon indoktrináló pedagógust vagy a rejtetten propagandisztikus és manipulációs tanítási módozatokat, illetve milyen kritériumok függvényében ítélnünk egy adott tanítási módot indoktrinációsnak vagy indoktrinációs elemeket tartalmazónak. Ennek a komplex problémának a megoldása éppen azért mutatkozik szükségesnek, mert az indoktrináló oktatási helyzetek elkerülése, következésszerűen azok káros következményeinek megelőzése csakis azok tudatosításával válik lehetővé.

A jelenlegi oktatási-nevelési gyakorlatra kitekintő vizsgálódásaink, illetve a pedagógusok konkrét tanításszervezési módozatainak elemzése során több implicit módon jelentkező, tehát egyértelmű pedagógusi szándék hiányában lejátszódó, azonban károsító személyiséghatásokat magában foglaló indoktrináló szituációt sikerült körvonaloznunk. Ezekben a pedagógiai szituációkban a pedagógus nyilván anélkül tesz morális rosszat, illetve anélkül hibázik a pedagógiai (nevelő és szocializáló) hatások gerjesztésében, hogy azt akarná, illetve hogy azt szándékosan tervezné. Ezt a jelenséget nagymértékben favorizálja egyfelől maga az iskolai környezet mint komplex szociális kontextus (hisz az mintegy eleve arra van kialakítva, hogy ott mindenfajta befolyásolásra és meggyőzésre mindenki pozitívan reagáljon), másfelől pedig a tanár–diák viszony síkján megmutatkozó alá- és fölérendeltség. Eme meglehetősen sajátos szituációk közül az alábbiakban ezennel csupán egynéhányat mutatunk be.

– Indoktrinációnak tekinthető például minden olyan egyoldalú (egyirányú), mindig azonos megközelítést alkalmazó és egyetlen szempontot követő, alapvetésében nem változó pedagógiai szituáció, amelyben az előadott ismeretekkel, eszmékkal, értékekkel vagy nézetekkel ellentétes, esetleg azokkal szemben álló (esetenként azoktól többé-kevésbé eltérő) ismereteket, eszméket, értékeket vagy felfogásokat – nyilván nem szándékosan – mellőznek, hibásan vagy hiányosan mutatnak be, illetve bírálatokkal illetik.

– Indoktrinációt jelent a tanítás során minden olyan gyors általánosítás vagy elhamarkodott széles ívű következtetés is, amely nélkülözi a szükséges alapokat, a nélkülözhetetlen releváns elemeket, az elégséges premisszákat (előfeltételeket), tehát, amely logikai szempontból egyszersmind helytelen.

Egyébként úgy véljük, hogy mindazok az oktatási eljárások, technikák vagy műveletek, amelyeket a pedagógus a tanítási-tanulási folyamatban a logikai törvényeket figyelmen kívül hagyva, azaz logikailag hibásan valósít meg, az indoktrinációnak adhatnak lehetőséget.

– Implicit módon indoktrinál az a pedagógus, akire alapvetően az autoriter, a tekintélyelvű nevelési stílus jellemző, amennyiben az rendszerint nem tűri el a tanulók részéről a gondolkodást, a kreativitást, a kételkedést, a fantáziálást, a kérdésfeltevést vagy a problémák más irányú megközelítését, a pedagógus elgondolásától eltérő egyéni elemzéseket és megoldásokat, meggyőződéseinek és hiteinek ellentmondó eredményekhez vezető utakat. Az a pedagógus, aki autoritárius, aki a gyermekekben alattvalókat lát, aki ébren tartja a gyermekekben a szorongást és a félelmet, aki szeret uralkodni vagy aki visszaél hatalmával, az természetszerűen osztogatja a parancsokat, általában az illem, a fegyelem vagy a rend álarca mögé bújtatott normákat és szabályokat, a fenyegetéseket és büntetéseket. Amennyiben megvonja a tanulók választási jogát, egyfelől elbátortalanítja őket, hogy saját belátásuk szerint cselekedjenek és gondolkodjanak, hogy kritikusan közelítsék meg a problémákat, másfelől függőségüket növeli, illetőleg önállóságuk kibontakozását akadályozza. Ebből fakad, hogy a tanulók sokszor elfogadják azt is, ami például ésszerűen nem bizonyított számukra, amit nem igazán szeretnek, ami káros és nem felel meg életkoruknak, vagy ami egyszerűen értelmetlen.

– Egyfajta sajátos implicit indoktrinálásnak tekinthető a tanítási adatok oly módon történő kiválasztása (súlyosabb esetben oly mértékű akaratlan, például figyelmetlenségéből fakadó torzítása), hogy a tanítás tárgyát képező fogalom, elmélet, doktrína, jelenség vagy folyamat a lehető legkedvezőbb, vagy ellenkezőleg, a legkedvezőtlenebb fényben jelenjen meg. Ebben az értelemben az indoktrinálás egyik tantárgypedagógiai gyökere az összehasonlító tanítási mód. Ennek megfelelően a pedagógus például a tanítás tárgyát képező eszmét vagy elméletet úgy mutatja be, hogy azt más eszméssel vagy elméletekkel összeveti, s azt állapítja meg, hogy az, amit ő tanít a legjobb, a legszebb, minden más eszménél vagy elméletnél értékesebb.

– Szinte elkerülhetetlen implicit indoktrinációnak ad lehetőséget az a tény, hogy a pedagógus a gyermekhez viszonyítva számottevő hatalom-, tapasztalat- és információtöbblettel rendelkezik (ami természetszerűen az alá- és fölérendeltség viszonyait határozza meg), s ezek alapján olyan dolgokra tudja őt rávenni, amelyekre egyébként nem lenne hajlandó. Ismeretes például, hogy a hatalomtöbblet jó lehetőség arra, hogy a pedagógus a maga akaratát – egyazon tevékenységi körön belül – a gyermekekre is rákényszeríthesse. Ha ezt az indoktrinációs formát teljes mértékben nem is lehet megelőzni, a demokratikus

tanár–diák kapcsolatok, valamint a gyermekközpontúság paradigmájának előtérbe helyezésével, károsító hatását jelentős mértékben lehet csökkenteni.

– A szociálpszichológiából jól ismert negatív kommunikáció jeleniségének akaratlanul történő alkalmazása is esetenként hozzájárul implicit indoktrinációs viszonyulások kialakulásához. Ebben a helyzetben a pedagógus látszat szerint a gyermekkel kommunikál, de azt mégis valahogyan kizárja a pedagógiai kommunikáció folyamatából, olyan értelemben, hogy nem veszi kellőképpen figyelembe közleményeit, nem tekint rá (nem néz a szemébe), tárgyként kezeli, nem engedi szóhoz jutni, vagy nem hallgatja meg igazán, amit mond.

– Olykor a pedagógus demonstratív szándékkal olyan statisztikai vagy más jellegű adatokat használ, amelyek nincsenek tekintettel a szükséges időkeretekre vagy a reális méretekre, amelyek az adott szituációban nem relevánsak, direkt módon nem a szükséges forrásokhoz kapcsolódnak, pontosan nem a szóban forgó mutatókra vonatkoznak.

– Az akaratlan indoktrináció gyakorta abban a tényben mutatkozik meg, hogy a pedagógus a tanítás során két, esetleg több hasonló fogalom vagy elmélet bemutatásában valamilyen okból (a legtöbbször egyszerű időhiány miatt) mellőzi az egyes árnyalatok megemlítését, elhanyagolja a kisebb különbségek bemutatását, s csupán egynéhány fontosnak kikiáltott elem vagy aspektus analógiáján, tehát felületes módon, gyakorlatilag identikusnak prezentálja az egyébként meglehetősen különböző jelenségeket (vagy a hasonlóságok figyelmen kívül hagyásával eltérőnek ítéli meg az azonosokat).

– Az alternatív megoldások vagy eltérő szempontok mellőzése (ál dilemma alapján vagy felejtés következtében) a tanításban egy igencsak tipikus implicit indoktrinációnak tekinthető. Elég gyakran figyelhető meg, hogy a pedagógus a tanítás során felmerült kérdésekre csupán két lehetséges – jó és rossz, igaz-hamis, illetve helyes és helytelen – megoldást állapít meg (melyben a jó, az igaz és a helyes megoldás nyilván mindig az őáltala, a hivatalos program vagy a tankönyv által előtérbe hozott megoldás). Jó okunk van azt feltételezni, hogy mindig indoktrinálás történik akkor, amikor a pedagógus valamilyen jelenségre vonatkozó eszme, információ vagy elmélet bemutatásakor kizárólagosságot mutat, s az adott jelenség viszonylatában felmerülő minden más eszmét, információt vagy elméletet elvet, illetőleg visszautasít.

– Meglehetősen gyakori pedagógiai tapasztalat, hogy a tanításban a tanár nem képes elszakadni előítéleteitől. Az előítéletekre támaszkodó oktatás pedig már önmagában véve is tendenciózus, természetszerűleg indoktrináló, mert nem racionális megközelítésekkel, nem valódi észérvekkel, nem megbízható konkrét adatokkal, valamint nem autentikus logikai és ok-okozati kapcsolatokkal operál.

– Megtörténik, hogy a szükséges bemutatásokban és bizonyításokban a pedagógus elsődlegesen valamilyen tekintélyre, esetenként szakértőre (és nem az ésszerűsége vagy logikus érvekre) hivatkozik, vagy pedig a „mindenki így jár el”, a „mindenki úgy gondolja” kitételek alapján kidomborodó megközelítéseket alkalmazza (tehát nem a konkrét adatokra és tényekre való támaszkodás alapján végzi a szükséges bizonyításokat). Kétségtelen, hogy ebben az esetben is az implicit indoktrináció egyik tipikus formájával állunk szemben.

– A túlzásba vitt érzelmekre való hatás egyfajta közvetett jellegű, egyértelmű veszélyeket magában rejtő, implicit indoktrinációnak könyvelhető el. Bár a pedagógia régi ajánlása az élménykeltő oktatás megvalósítására vonatkozik, a felfokozott mértékű élménykeltés káros hatású is lehet, mert könnyen háttérbe szoríthatja a gondolkodást, a reflexiót, az elmélkedést, s mindenfajta racionális megközelítést, következésszerűen közvetlenül formálhatja például a túlzottan szenvedélyes kötődéseket, elfogultságokat vagy az egyes hitvallásokat. Ha a pedagógus például olyan szavakat vagy olyan nyelvi (vagy más jellegű) eszközöket alkalmaz, amelyek affektív konotációban nagyon gazdagok, akkor akaratlanul indoktrinál, hiszen a tanulók egész lényüket behálózó megélt élményeik és intenzív pozitív vagy negatív érzelmeik hatására fogják elfogadni (belsővé tenni) vagy pedig elutasítani a tanítás tartalmát képező elemeket.

– Egyféle visszataszító közvetett indoktrinálás zajlik le az iskolai osztályban akkor is, amikor a pedagógus az éppen oktattott eszmékkel vagy elméletekkel ellentétes nézeteket képviselő (vagy eltérő álláspontokat valló) személyeket megbélyegzi, kigúnyolja, rágalmazza, negatív módon minősíti és elítéli.

– Talán a legfurcsább szándék nélküli pedagógiai indoktrináció (amely a fentiekben bemutatott szituációk egy részében is adott arányokban megmutatkozik) a pedagógusi kompetencia hiányából adódik. A szaktudományos, metodikai vagy pszichopedagógiai elégtelenségek (de olykor a személyiségbeli problémák is) gyakran a tények eltorzítását, túlzott leegyszerűsítését, a pedagógiai üzenetek, közlemények és hatások deformálódását határozzák meg, ami voltaképpen egyfajta negatív hatásgyakorlást jelent. Továbbá, ha a tanár – nyilván anélkül, hogy tudatosítaná azt – olyan dolgokat tanít, amelyek károsak a gyermekekre nézve, amelyek befogadására azok még nem érettek, akkor talán a legbanálisabb, de kézzelfogható veszélyeket rejtő indoktrinációs helyzet alakul ki. Úgyszintén akkor, amikor a pedagógus nem törekszik megfelelő mértékben arra, hogy a tanulók elmélyülten megértsék az adott ismereteket, amikor megelégszik a puszta mechanikus bevéséssel (a magolással), és nem tesz meg mindent annak érdekében, hogy a tanulás kellőképpen értelmes és tudatos legyen. Ebben az esetben az indoktrináció káros következménye főként abban

mutatkozik meg, hogy a tanulók elvesztik érdeklődésüket és tudásvágyukat, nem fognak késztetettséget kialakítani a különböző jelenségek és folyamatok elmélyült megértésére. Az inkompetens tanár nézeteit és elméleteit, olykor kvázi tudományos vagy hibás ismereteit a tanulók sokszor azért fogadják vagy hiszik el, mert nincs más választásuk, mert az adott szituációban képtelenek vagy nincs lehetőségük mást választani. A pedagógiai inkompetencia ugyanakkor növeli a pedagógus tekintélyszerzésre, dominanciára és hatalomgyakorlásra vonatkozó hajlandóságát, s mint tudjuk, ezeknek egyik fontos eszköze éppen az indoktrináció (a büntetés és jutalmazás mellett).

Úgy véljük, hogy az implicit jellegű indoktrinációs oktatási helyzetek feltárásának és tisztázásának pedagógiai jelentősége éppen abban áll, hogy az oktatókat a leírt szituációk vonatkozásában fel lehet készíteni azok elkerülésére, megelőzésére. A gyakorló pedagógusok csakis az indoktrináló szituációk tudatosításával lesznek képesek mérsékelni vagy számottevő mértékben megelőzni azokat a tanítási módokat, amelyek bizonyos eszmék vagy nézetek kritika nélküli átvételét eredményezik az iskolaszerű oktatási folyamatokban. Erre azért is szükség van, mert a gyermekek és ifjak esetében – éppen racionalitásbeli elégtelenségeikből fakadóan – a felnőtteknél jóval nagyobb mértékű kiszolgáltatottságról, sebezhetőségről és szuggesztibilitásról beszélhetünk. Ismeretes, hogy minél fiatalabb, naivabb, oktanabb, kulturálatlanabb vagy tapasztalatlanabb valaki, annál jobban ki van téve az indoktrinálásnak, illetve annál könnyebben válhat az indoktrinációs befolyásolás áldozatává. A gyermeket indoktrinációs eljárásmodozatokkal meggyőzni tehát azért annyira könnyű, mert az életkori sajátosságaiból fakadóan kész, receptív és nyitott a befogadásra vagy az azonosulásra. Természetesen olyan kivételes esetekkel is szembesülhetünk, amelyben a családi nevelés által kialakított értékrend vagy gondolkodásmód, a nonkonformizmusra való hajlandóság vagy a kiváló kognitív képesség úgymond immunissá teszi a gyermeket az iskolai indoktrinációval szemben (legyen az akár explicit, akár implicit jellegű).

Bibliográfia

- Cucos, Constantin: *Pedagogie*. Iasi, 2002, Polirom.
Reboul, Olivier: *L'Endoctrinement*. Paris, 1977, PUF.
Snook, Ivan: *Indoctrination and Education*, London, 1972, RKP.

* *Az itt közreadott dolgozat a Domus Hungarica Scientiarum et Artium támogatásával készült el.*